

“Navoiy Universitetidan – maktab uchun” turkumidan

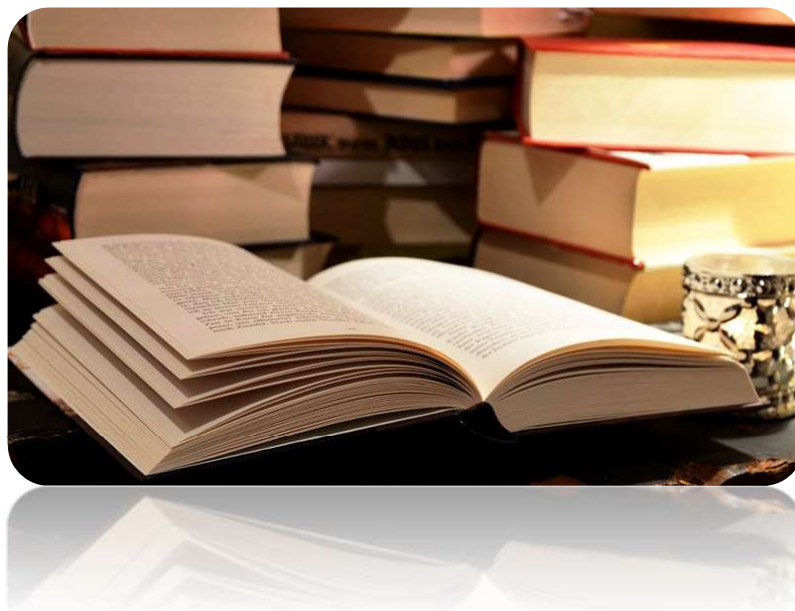

Zulxumor Mirzayeva, Komil Jalilov, Saodat Qambarova

ADABIYOT

Filologiya fanlariga ixtisoslashgan maktablarning 11-sinfi
va akademik litseylarning 2-bosqichi
uchun darslik

O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi tasdiqlagan

Toshkent 2019

Mas'ul muharrirlar

Baxtiyor Nazarov – filologiya fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi akademigi

Sharofat Toshmirzayeva – FFIDUM oliy toifali ona tili va adabiyot o'qituvchisi, Xalq ta'limi a'lochisi

Taqrizchilar

Safo Matchonov – Jizzax davlat pedagogika instituti professori, pedagogika fanlari doktori

Adiba Madinova – Toshkent viloyati Yangiyo'l tumani 44-umumiy o'rta maktabi ona tili va adabiyoti o'qituvchisi

Mazkur darslik O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi huzuridagi Respublika ta'lim tomonidan filologiya fanlariga ixtisoslashgan maktablarning 11-sinfi va akademik litseylarning 2-bosqichi uchun darslik sifatida tasdiqlangan (2019 yil 14 iyundagi №__ sonli bayonnoma). Unga o'quv dasturida belgilangan badiiy asarlar kiritilgan va Davlat ta'lim standartlarida ko'rsatilgan kompetensiyalarni rivojlantirishga urg'u berilgan. Kitobda Britaniya, AQSH, Germaniya singari rivojlangan mamlakatlarning adabiy ta'limidagi ilg'or tajribalarga tayanildi va badiiy asar tahlilidagi yangicha yondashuvlar ilk marotaba kitobxonlarga taqdim etildi.

Mazkur darslik o'quvchini badiiy so'zning sehrli olamiga olib kirishda, adabiyotga qiziqtirishda va adabiyot darslarini mazmunli tashkil qilishda muhim manbalardan biri bo'lib xizmat qiladi, deb umid qilamiz.

Barcha huquqlar himoya qilingan. Mualliflarning yozma ruxsatisiz ko'paytirish, tarqatish, qisman yoki to'liq ko'chirish taqiqlanadi.

ADABIYOT – SO‘Z SAN‘ATI

Adabiyot — fikr, tuyg‘ularimizdagi to‘lqinlarni so‘zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to‘lqinlarni yaratmoqdir. Bu ta'rif adabiyotning to‘g‘ri ta'rifidir. Shu bilan yozilgan asarlarga adabiy asar deyiladi.

Abdurauf Fitrat

Adabiyot — ko‘ngil ishi, ilhom samarasi. Tuyg‘usiz, ilhomsiz yozilgan asar changlanmagan gulga o‘xshaydi — meva tugmaydi. Ko‘ngil rozi bo‘lgan asargina kitobxonning ko‘ngliga yol topadi, kitobxonning ko‘nglida meva tugadi.

Abdulla Qahhor

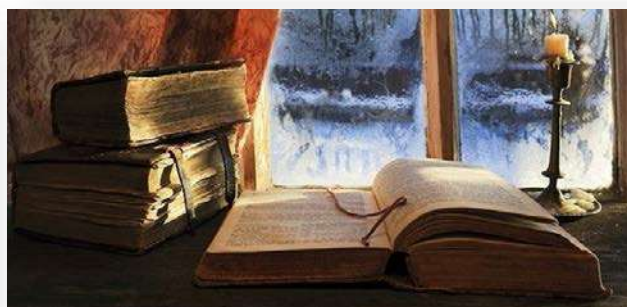
Inson yuragi ham bir olam. Uning ham bahor va kuzlari, tong va tunlari, orom va zilzilalari bor. She'riyat yurak sadosi bo‘lganidan ana shu murakkab tuyg‘ular olamini ifoda qiladi. Shuning uchun ham bir she'rni o‘qib quvonsak, ko‘ksimiz g‘urur va iftixor tuyg‘ulariga to‘lsa, ikkinchi bir she'rni o‘qib, hayolga tushamiz, inson dardlariga oshno bo‘lamiz.

Ishontira olish — iste'dodning ibtidosi.

Erkin Vohidov

Badiiyat maqsadlarini (matematiklar aytganidek) ijtimoiyat mezonlari bilan o‘lchab bo‘lmaydi. San’atkorning maqsadi o‘tkir muammolarni uzil-kesil yechib berishdan iborat emas, balki butun murakkabligi, bitmas-tuganmas qirralari bilan hayotni sevishga da’vat etishga qaratilgandir.

Lev Tolstoy

I. Muayyan badiiy matn tahlilining uch bosqichli yondashuviga amal qilindi.

Birinchi bosqich “o‘qishga tayyorlanamiz” bosqichi bo‘lib, bundan asosiy maqsad:

- o‘qiladigan asarni tushunishga yordam beradigan kontekstni faollashtirish;
- o‘quvchida asarni o‘qishga ishtiyoq uyg‘otish.

Shu maqsaddan kelib chiqib har bir asardan oldin “o‘qishga tayyorlanamiz” bo‘limida tarix, geografiya, tabiiy fanlardan asarni tushunish uchun kerakli bilimlar berildi yoki o‘quvchiga eslatildi hamda ular asosida savollar va topshiriqlar shakllantirildi. Shuningdek, ko‘p holatlarda asarni o‘qishga kirishishdan oldin yozma topshiriqlar (masalan, jadval to‘ldirish, kalit so‘zlarni yozib borish) berildi – bu topshiriqlar asarni ziyraklik bilan o‘qishga, asarning muhim joylariga e‘tibor berishga undaydi. Bunday topshiriqlarga asarni o‘qib bo‘lgandan keyin qaytib muhokama qilinsa, ularning samaradorligi yanada ortadi. O‘qishdan oldingi topshiriqlar o‘quvchini asar mohiyatiga olib kirish uchun muhim. Shuni inobatga olgan holda bunday topshiriqlarni sinfda bajarish maqsadga muvofiq.

Ikkinchi bosqichdagi badiiy asar tahlilida quyidagi maqsadlar muhim hisoblanadi:

- asar matnini, syujetini tushunib borish;
- asardagi muhim o‘rinlarga e‘tibor qaratish; asarning ma‘no qatlamlarini kashf qilish.

Asarni o‘qish davomida beriladigan savollarni (kitobda ular hoshiyaga chiqarilgan yoki she‘riy matn ichida ajratib berilgan) asosan asarning “yozilmagan” qismlariga (yashirin ma‘nolariga) yo‘naltirishga harakat qilindi, chunki aynan ular ustida mushohada yuritish asarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Ko‘p o‘rinlarda kitobga kiritilgan illyustratsiyalardan ham ma‘lum bir ta‘limiy maqsad ko‘zlangan va ular asosida ham savollar berilgan.

Asarning o‘quvchi uchun qiyinlik darajasidan va mavzuga ajratilgan soatlar taqsimotidan kelib chiqib, o‘qish davomida bajariladigan topshiriqlarni sinfda yoki sinfdan tashqarida bajarishi mumkin. Agar bunday topshiriqlar sinfda bajarilsa “to‘xtab o‘qish” metodidan foydalanish mumkin: o‘quvchilarga savolgacha bo‘lgan matnni o‘qib olishga yetarli (masalan, 10 minut) vaqt beriladi, o‘quvchilar matnni o‘zlari (ovoz chiqarmasdan) o‘qiydilar, so‘ng o‘quvchilar o‘qishdan to‘xtatiladi. Shundan so‘ng savol muhokama qilinib olinadi va keyingi savolgacha bo‘lgan matn qismi o‘qishga beriladi. Agar bunday topshiriqlar uyga vazifa qilib berilsa, keyingi darsni boshlashdan oldin o‘quvchilarning savollarga javoblarini muhokama qilib olish lozim.

Kitobda faktologik (kim? nima? qachon? qayerda? singari), faqat xotirani mustahkamlashga qaratilgan yoki asar syujetini qayta hikoyalab berishni talab qiladigan savollarga imkon darajasida murojaat qilinmadi. Nazarimizda, o‘rta ta‘limda adabiyot o‘qitishning vazifasi muallif yoki asarga oid faktlarni yodlatish emas.

“Mutolaadan so‘ng” deb nomlangan **uchinchi bosqichda** badiiy matnni “yuqoridan” (makro darajada) tahlil qilish, asarga nisbatan o‘z munosabatini shakllantirish, nazariy

tushunchalarni mustahkamlash, asarni hayot bilan bog‘lash, ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratildi. Shu maqsaddan kelib chiqib topshiriqlar bir qancha guruhlariga bo‘lindi.

1. *Asar tahliliga* qaratilgan savollar guruhi.

2. *Adabiy-nazariy tushunchalarni* matnga bog‘lab tushuntirishga qaratilgan savollar.

3. Asarning *multimediya talqini* (muayyan badiiy matnning kino, audio, multfilm variantlari) bilan qiyoslab o‘rganishga qaratilgan savollar. Bunday topshiriqlarda multimediya varianti asar matni o‘rnini bosmasligi kerak va bu talqinlarni ko‘rish yoki eshitish asar matnini o‘qib chiqqandan keyin amalga oshishi kerak. Shuni inobatga olib, ko‘p hollarda savollar shunday tuzildiki, ularga javob berish uchun har ikkala variant (matn va multimediya) bilan tanishish lozim. Ushbu multimediya talqinlarining internet havolalari QR kod shaklida darslikning tegishli sahifalarida joylashtirilgan va mobil telefon yordamida bu kodlarni o‘qish orqali havolani tog‘ridan-to‘g‘ri ochish mumkin.

4. *“Hayot bilan bog‘laymiz”* turkum topshiriqlari. Bundan asosiy maqsad o‘quvchilarni tanqidiy fikrlashga o‘rgatish.

5. *“Ijod qilamiz”* topshirig‘i. Bunday topshiriqdan maqsad o‘quvchini yangi narsa yaratishga (hikoya, insho, annotatsiya, kinossenariy va hokazo yozish, rasm chizish, sahna ko‘rinishi yaratish va hokazo) undash orqali yozma nutqni va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishdir.

Qo‘llanmada berilgan savol va topshiriqlar (asosan katta janrlarda) badiiy asarning biror bir parchasiga emas, balki butun bir asarni mohiyatini qamrab olishga qaratilgan. Savollarga javob berish uchun o‘quvchidan butun bir asarni o‘qish talab etiladi, chunki yirik hajmli asarlar bilan ishlashda (“Kecha va kunduz”, “Ruhlar isyoni” va hokazo) shunchaki asardan bir parcha berib, keyin asar haqida darslik muallifi tahlilini o‘qish yoki adabiyot o‘qituvchisining fikrini eshitish orqali asarni tushunishga erishib bo‘lmaydi. Shuni inobatga olib, imkoni bor o‘rinlarda o‘quvchi uchun tushunilishi qiyinroq bo‘lgan asarlar (masalan, “Abulfayzxon”, “Ruhlar isyoni”, “Jannat o‘zi qaydadir”) matni to‘liq keltirildi, bunda hoshiyalardagi ma’lumotlar, savollar orqali asarni tushunishga yordam berishga harakat qilindi. O‘qituvchi berilgan dars soatlari ichida barcha topshiriqlarga ulgurmasa, o‘quvchilarni guruhlab, topshiriqlarni taqsimlab berishi mumkin.

II. Qo‘llanma maqsadidan kelib chiqqan holda, “asar haqida” bo‘limidan voz kechildi.

Biz o‘rganib chiqqan xorij darsliklarida bunday bo‘lim mavjud emas. Sababi – adabiyot o‘qitishdan maqsad, yuqorida aytilganiday, o‘quvchiga asar haqida kimningdir fikrini singdirish emas. Yoki asarni hamma bir xil tushunishga erishish ham emas. Haqiqiy badiiy asar qiymati aynan uning har xil o‘quvchiga har xil ta’sir qilishi, turfa fikrlar uyg‘ota olishida hamdir. Shunday ekan, savollar va topshiriqlar orqali o‘quvchida asar haqida o‘z

tushunhasini shakllantirishga yordam berish maqsad qilindi va darsliklarimizda an'anaviy bo'lib qolgan "asar haqida" bo'limidan voz kechishga qaror qilindi.

Umumiy o'rta ta'lim uchun tasdiqlangan adabiyot fani dasturida har bir asar bo'yicha e'tibor berilishi lozim bo'lgan xususiyatlar ko'rsatilgan. An'anaviy darsliklarda odatda "asar haqida" bo'limi orqali bu xususiyatlar o'quvchiga tayyor qilib "chaynab" beriladi. Qo'lingizdagi kitobda savol va topshiriqlar orqali o'quvchida asarning shu xususiyatlari haqida mustaqil tushuncha shakllantirishga harakat qilindi. Masalan, dasturga kiritilgan "Abulfayzxon" dramasiidagi asosiy qahramonlar talqini mavzusi dramadagi obrazlarni tahlil qilishga qaratilgan savollar orqali, Chexovning hikoyachilikda o'ziga xos mahorati mavzusi Chexov hikoyalaridagi detallarni tahlil qilishga qaratilgan topshiriqlar orqali ochib berildi.

III. Adiblar haqidagi ma'lumotlar iloji boricha qisqartirildi.

Yuqorida ta'kidlanganiday, adabiyot darsi – adiblar va ularning asarlari haqidagi ma'lumotlar darsi emas. O'quvchini adibning ota-onasi, tog'asi-yu amakisi kim bo'lib ishlagani, adibning o'zi umri davomida nechta kitob yozgani, bu kitoblarni qachon va qayerda chop etgani, yoki umri davomida qanday lavozimlarda ishlagani qiziqitirmaydi. Agar qiziqitirsa, hozirgi axborot asrida bunday ma'lumotlarni bosma yoki internet manbalaridan izlab topish muammo tug'dirmaydi. Shuning uchun adiblar haqidagi ma'lumotlar iloji boricha qisqartirilib, umumiyashtirilib, adib haqida va uning o'rganiladigan asari haqida yetarlicha tasavvur shakllantirish maqsad qilindi.

IV. Har bir davr so'ngida "takrorlash" darslari berildi.

11 sinf majburiy ta'limning oxiri ekanligini hisobga olib, adabiyot bo'yicha majburiy ta'limda olingan bilimlarni umumlashtirish maqsadida har bir davr so'ngida "takrorlash" darslari kiritildi. Bu darslardan maqsad – davr adabiyoti bo'yicha umumiy xulosalarni shakllantirishga, asarlarni mustaqil tahlil qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam berish. Shu bilan birga, maktabdagi adabiyot darslari adabiyot tarixi kursi emasligi, o'quvchilarning darajasi va salohiyati ham hisobga olindi.

V. "Mustaqil o'qiyamiz" ruknlari kiritildi.

O'quv dasturida mustaqil o'qilgan asarlar muhokamasiga soatlar ajratilganini hisobga olib, o'qituvchiga bu dars soatlarini samarali tashkil qilishga yordam berish maqsadida, kitobga "mustaqil o'qiyamiz" ruknlari kiritildi. Bu ruknlarda o'zbek va jahon adabiyotining eng sara va shu bilan birga, qaysidir xususiyatlari bilan o'rganilayotgan mavzularga bog'liq asarlari o'qishga tavsiya qilindi. Bunda mustaqil o'qilgan asarlar muhokamasiga ajratilgan darslardan bir necha hafta oldin o'qituvchi o'quvchilardan tavsiya qilingan asarlardan birini tanlashni so'rashi va tanlangan asarga qarab o'quvchilarni guruhlarga ajratishi mumkin. O'quvchilar mustaqil ravishda asarlarni o'qiydilar va keyin darsda asar asosida

guruh bo‘lib taqdimot qiladilar. Umid qilamizki, bunday yondashuv darslarni yanada samaraliroq tashkil qilinishga, shuningdek, o‘quvchilarda kitobxonlik madaniyatini shakllantirishga yordam beradi.

Mustaqil o‘qishga tavsiya qilingan asarlarning to‘liq matnlariga internet havolalari QR kod shaklida darslikning tegishli sahifalarida joylashtirilgan va mobil telefon yordamida bu kodlarni o‘qish orqali havolani tog‘ridan-to‘g‘ri ochish mumkin.

* * *

Umid qilamizki, qo‘lingizdagi kitob Siz aziz hamkasblar va o‘quvchilaringiz uchun Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetidan munosib tuhfa bo‘ladi hamda adabiyot darslaringizni qiziqarli tashkil qilib, o‘quvchilaringizni so‘z san’atining sehrli olamiga olib kirishingizda yordam bera oladi.

Milliy adabiyot ta’limiga xorijiy yondashuvni olib kirishdagi ilk tajriba sifatida kitobda kamchiliklar bo‘lishi tabiiy. Mualliflar jamoasi ularni to‘g‘rilashga, mazkur kitobning keyingi nashrlari va “Navoiy Universitetidan – maktab uchun” turkumidan taqdim qilinishi rejalashtirilayotgan keyingi kitoblar sifatini oshirishga qaratilgan har qanday asoslangan fikrlarni qabul qilishga tayyor. Asosiy maqsad – adabiyot darslari orqali mustaqil fikrlay oladigan, hayotda o‘z o‘rnini topa oladigan, o‘zi tanlagan sohada innovatsiyalar olib kirib Vatan ravnaqiga hissa qo‘sha oladigan avlodni shakllantirishga hissa qo‘shish.

Mualliflar jamoasi darslik qo‘lyozmasini ko‘rib chiqib, o‘z qimmatli masahatlari bilan uning sifatini oshirishga hissa qo‘shgan barcha ustozlar va hamkasblarga, xususan, pedagogika fanlari doktori, professor Q.Yo‘ldoshevga hamda filologiya fanlari doktori, professor B.Mengliyevga o‘z minnatdorchiliklarini bildiradi.